

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ-АРХІВУ ПЕРЕХОДОВОЇ ДОБИ ЯК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОГО ОСЕРЕДКУ ОКУПОВАНОГО КИЄВА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється робота Музею-Архіву переходової доби як науково-дослідницького осередку, де активізувалася діяльність вчених істориків Києва в період Другої світової війни.

Ключові слова: Музей-Архів переходової доби, науково-дослідницький осередок, історична наука, ідеологічний тиск, наукові установи.

В статье освещается работа Музея-Архива переходного периода как научно-исследовательского центра, в котором активизировалась деятельность ученых-историков Киева в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: Музей-Архив переходного периода, научно-исследовательский центр, историческая наука, идеологическое давление, научные учреждения.

In the article work of Museum-Archive of transitional days lights up as a scientifically research cell that activity of scientists of historians of Kyiv in the period of Second World War.

Keywords: Museum-Archive of transitional days, academic historical science, ideological pressure, scientific establishments.

Постановка проблеми. Історія Другої світової війни залишається найбільш актуальною темою в історичній науці. Незважаючи на велику кількість праць, що висвітлюють ті чи інші події зазначеного періоду, багато питань залишаються поза увагою вчених істориків. Зокрема дослідження періоду окупації німецькими військами м. Києва у 1941-1943 рр. Особливу увагу в контексті згаданого періоду займає питання діяльності Музею-Архіву переходової доби як осередку, де в умовах німецької окупації здійснювалися наукові дослідження з вивчення періоду історії міста в 1917-1941 рр.

Аналіз актуальних досліджень. У радянській історіографії діяльність науковців істориків у цей період не висвітлювалася. Актуальною для радянської історичної науки була тема діяльності Комуністичної партії як організатора і натхненника боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Переважна більшість істориків, які писали про окупаційний Київ, знаходилися у тилу Радянської Армії, тому, звісно, вони не володіли необхідною інформацією для висвітлення цього питання.

Соціокультурний аспект життя окупованого Києва та діяльність істориків, що залишилися у місті вітчизняні історики починають досліджувати лише після здобуття Україною незалежності. У ряді праць показано роботу музейних установ, бібліотек та навчальних закладів у 1941-1945 рр., їхню роль у розвитку культури в зазначений період. Так, відомий український історик М.В.Коваль [18], показуючи значний внесок діячів науки та закладів культури в перемогу над німецькими загарбниками, розкрив також окремі питання політики окупаційної влади у сфері культури і науки, зазначаючи те, що німецька адміністрація намагалася впливати на українську інтелігенцію, що залишилися на окупованих територіях, та на формування «нової» української науки, освіти, мистецтва.

Значним доробком у цьому напрямі є історичне дослідження в цьому професора Л.А.Дубровіної, у яких вона показує роботу бібліотечних фондів м. Києва в період німецької окупації, зокрема долю фонду Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського [16]. Науковець здійснює аналіз діяльності Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату «Україна» та долю її фондів.

Окремі аспекти діяльності українських істориків в період окупації України німецькою армією та в післявоєнний період ілюструє український дослідник О.В.Ясь. У своїй праці, присвяченій історичним поглядам директора Музею-Архіву переходової доби Києва (1942 р.) О.П.Оглобліна, він показав діяльність українських науковців істориків, які намагалися переосмислити події, що передували окупації, і відродити українську науку [22]. Цінним є його праця ще й тому, що автор розкриває тематику досліджень та діяльність виставок, присвячених подіям 30-40-х років ХХ століття у Києві.

Надзвичайно важливим у дослідженні даної теми є Путівник, створений працівниками Державного архіву Київської області. У ньому містяться документи і матеріали, що проливають світло на роботу Музею та українських істориків, що склали його науковий осередок [20].

Мета статті. Зважаючи на необхідність вивчення вище згаданої проблеми та дослідження ролі Музею-Архіву переходнової доби у формуванні наукового осередку окупованого Києва, мета дослідження – показати роботу Музею-Архіву переходнової доби як науково-дослідного осередку, де активізувалася діяльність істориків-науковців, що залишилися в окупованому Києві.

Виклад основного матеріалу. Після окупації німецькими військами Києва життя у місті зовсім не зупинилося, адже у ньому залишилася значна частина жителів, а серед них й інтелігенція. З метою налагодження життя в окупаційному місті німецька адміністрація намагалася відновити роботу окремих культурних осередків та сформувати органи місцевої адміністрації. Відновлювалася робота кінотеатрів, театрів, музеїв та інших культурно-просвітницьких закладів. Забезпечення їх діяльності було досить важливим для окупаційної влади. Ці культурні осередки місцева окупаційна адміністрація, як, у свій час, і радянська влада, планувала використовувати з метою пропаганди серед населення переваг німецького режиму. Але часто такі осередки намагалися проводити власну політику – часто для поширення ідей української державності та свободи. У Києві особливу роль у цьому контексті відігравав Музей-Архів переходнової доби. Його основним завданням було зберегти вже існуючі фонди історичного та інших зруйнованих музеїв Києва та організація виставок про життя міста за радянської доби 1917-1941 рр. Але Музей-Архів переходнової доби став чимось значно більшим ніж просто музей.

У 1941 р. більшість інститутів Академії наук УРСР були евакуйовані до Уфи, у тому числі й інститут, де знаходився відділ суспільних наук, але частина науковців-істориків з різних причин залишилася на окупованій німецькою армією території. Скориставшись лояльністю німецької адміністрації, дослідники науковці в перші місяці окупації та тим, що фактично адміністрація міста – Київська міська управа, – була сформована з представників місцевої інтелігенції, учені та активісти організували науковий осередок Музей-Архів переходнової доби. Офіційно днем заснування Музею-Архіву переходнової доби (далі – МАПД) вважається 26 березня 1942 р. [21, с.7].

Протягом усього періоду існування МАПД працював як структурний підрозділ Київської міської управи, а вся його діяльність проходила під безпосереднім контролем німецької окупаційної адміністрації та Київського міського голови. 9 квітня 1942 р. він як керівник міської управи затвердив Положення про діяльність МАПД [15, арк.1]. Завданням МАПД – збирати, зберігати, систематизувати, досліджувати історичні матеріали та створювати експозиції. Так, згідно з планом роботи на квітень-червень 1942 р. працівники МАПД вивчали матеріали міських, районних управ, церковно-релігійних установ міста, підбирали фотодокументи основних історичних подій історії міста Києва в період переходнової доби, досліджували окремі письмові документи, фотодокументи, ілюстрації, які характеризували найважливіші моменти життя міста Києва в умовах більшовицького режиму [10, арк.2].

Робота Музею-Архіву переходнової доби була напруженою і надзвичайно насиченою. На кожен квартал складався план наукової роботи, який мав декілька напрямів. Пропонуємо розглянути один із таких планів:

*«План наукової роботи
на квітень-грудень 1942 року.*

*Тематичний план фотозйомок для експозиції
Київського Музею Визволення України.*

А. Під час жидівсько-більшовицького панування було знищено майже всі церкви у Києві. Для експозиції треба сфотографувати руїни зруйнованих храмів і місце де вони містилися.

- 1. Михайлівський Золотоверхий монастир (руїни і місце).*
- 2. Місце, де була Десятинна церква.*
- 3. Софійський собор, перетворений в антирелігійний музей.*
- 4. Місце, де була Іллінська церква.*
- 5. Руїни інших храмів.*
- 6. Лавра – місце знуцання більшовиків над релігійними діячами.*
- 7. Пам'ятник св. Володимиру – занедбаний, напівзруйнований.*

Б. Показати Київ – столицю України.

В. Прихід до Києва визволителів. Плакати (німецькі), що показують перебіг військових подій, знищення совєтів. Полонених та ін.

Початок нового життя на оновленій землі, роботу біржі праці, відбудову мостів і заводів, вокзалів...

Виїзд українців на роботу до Німеччини» [7; 8].

Як бачимо, робота науковців, що співпрацювали з МАПД була досить різноманітною і насиченою. До виконання тих чи інших завдань залучалися науковці та спеціалісти різних профілів і досвіду.

Завдяки протоколам наукових пленумів, що збирали всіх науковців (штатних і сумісників) ми можемо судити про зміст роботи МАПД та його цінність. Під час наукових пленумів МАПД науковцями розроблялися методи роботи музею і застосовувалися ті, що вже були відомі в європейських країнах [11, арк.1].

Головною концепцією, яку запропонував професор О.П.Оглоблін на одному з таких наукових пленумів було проходження шляху від Архіву (як збірки документальних матеріалів) до Музею, і цей шлях до науково-дослідного закладу в царині Києвознавства – Музей-Архів). Важливим аспектом, на його думку було створення міцного науково-дослідницького колективу киевознавців, старших і молодих [13, арк.27].

Згідно з матеріалами Державного архіву Київської області на кінець серпня 1942 р. МАПД налічував 6376 експонатів, зокрема 3045 документів, 756 фотографій і фотокопій, 154 фотонегатива, 195 малюнків, 183 плакати, 383 листівки, 1433 номери газет, 133 журнали, 96 книг [9, арк.15].

Одним із найважливіших видів діяльності МАПД була організація виставок. Так, наприклад під час виставки, присвяченій темі «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» було створено експозицію на 14 окремих стендах, які відповідали головним тематичним розділам. Серед них стенди «Київ до революції 1917 р.», 12 стендів з документальними матеріалами, де було показано нищення пам'яток української культури під час Громадянської війни та періоду становлення радянської влади в Україні.

Важливу роль у діяльності МАПД відіграла Київська міська управа. До її складу входили переважно діячі науки і мистецтва, тому поступово почалося відновлення наукового і культурного життя всього міста, зокрема, спроба поновити діяльність Української академії наук (далі – УАН), Київського університету, Київського політехнічного університету та інших закладів. Науковці, що вели науково-дослідну роботу в Музеї-Архіві переходною добою працювали також у цих навчальних і наукових закладах. За даними, які наводить у своїй праці історик І.Верба в Києві в той час налічувалося 1139 науковців, серед них: 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти тощо [3, с.87-89].

У червні 1942 р. була організована відповідна інституція, до складу якої ввійшли: голова – О.Оглоблін, члени – Н.Полонська-Василенко, А.Середа, П.Курінний, В.Міяковський, О.Грузинський, С.Драгоманов, В.Шугаєвський, Л.Окиншевич. Цей колектив науковців Києва поставив за мету опрацювати відповідні джерела та матеріали для того, щоб визначити історичні витоки української емблематики та шляхи використання її в діловодстві, а також обґрунтувати доцільність упровадження історичного герба м. Києва [3, с.87-89].

У структурі академії було також відкрито Інститут археології, його очолила Н.Д.Полонська-Василенко, та Київський Центральний архів старовинних актів. Головною функцією цих установ було збереження наявних документів та сприяння науковцям міста в їх дослідженнях.

Незважаючи на те, що з перших же тижнів окупації з Києва було вивезено велику кількість архівних матеріалів та бібліотечних фондів, та частина матеріалів та літератури, що залишилася, за спеціальним розпорядженням начальника відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь», передалася під опіку міській управі. Під виглядом збереження культурних цінностей для Рейху було створено інспектуру бібліотек, яку очолював В.Тарнавський і яка підпорядковувалася відділу культури та освіти. Як уже зазначалося вище, наприкінці жовтня 1941 р. видали спеціальне розпорядження начальника відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь», де в першому параграфі «Наукові установи» зазначалося, що культурні цінності представляють особливий інтерес для Рейху і вермахту, у зв'язку з чим, військовим заборонялося займати наукові установи, рекомендувалося реалізовувати заходи щодо збереження колекцій та іншого культурного майна, яке там зберігалось [4].

Відповідно до даних Державного архіву Київської області в столиці значна частина істориків включилася в активну роботу зі збирання та публікації матеріалів про життя українців у період радянського режиму. Серед них: Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблін, К.Штепа, П.Курінний, В.Козловська, В.Міяковський, В.Шугаєвський, С.Драгоманов, О.Грузинський, І.Коровицький, І.Моргілевський, С.Гіляров, О.Кіктєв, О.Степанишина, П.Білик, Ю.Сонні, А.Вірніченко, М.Карачківський, А.Антонович, І.Самойловський, Є.Покровська, Л.Шиліна, О.Барабашов, М.Яновський, К.Остроградська, М.Геппенер; О.Повстенко, С.Буда і С.Гаєвський та інші [12, арк.18-27].

Оцінюючи діяльність українських істориків, що залишилися на окупованих німецькою армією територіях, необхідно зазначити, що більшість із них залишилася в окупації свідомо, будучи щиро переконаними в тому, що тепер вони отримують можливість більш повноцінно реалізувати власний науковий потенціал на користь української науки. Такі переконання, на нашу думку, мали місце тому, що значна частина українських науковців в галузі суспільних наук, зокрема й істориків,

діяльність яких припала на довоєнні роки – період панування радянського режиму – були репресовані або ж зазнали ідеологічних переслідувань.

Очевидним стало й те, що не всі українські вчені, які залишилися на окупованій території України, змогли розгорнути свою науково-дослідну діяльність у цей період. Підтвердженням тому є документи, що знаходяться в Державному архіві Київської області. Тут ми знаходимо інформацію про те, що група науковців здійснювала спроби створити історичну бібліотеку в м. Києві, але місцева адміністрація не підтримала такого задуму і ця ідея так і залишилася не реалізованою [5, с.26-27].

З листів львівського історика Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна за листопад 1941 – січень 1942 рр. відомо, що в період окупації діяв Інститут історії України. У цих листах також зазначено історичні теми, які німецька окупаційна влада вважала пріоритетними для дослідження і публікацій на сторінках наукових видань: показ боротьби з марксизмом, більшовизмом і русифікацією; дослідження і висвітлення розвитку зв'язків з новою Європою; дослідження українсько-німецьких відносин; видання джерел, що свідчать про радянську політику [19, с.18-21].

Незважаючи на здійснені дослідження, українські науковці дуже швидко переконалися, що політика окупаційної влади щодо сприяння українській науці, насправді виявилася лише ілюзією. Вже влітку 1942 р. вони побачили справжні її наміри.

Свідченням цього був той випадок, коли українські історики намагалися створити Інститут вивчення українського національно-визвольного руху, однак це так і залишилося мрією, бо місцева адміністрація не бачила в цьому сенсу. Прикладом байдужого, навіть ворожого, ставлення до історичної спадщини українського народу було й те, що значно постраждала переважна більшість архівних матеріалів під час їх евакуації Радянською владою на Схід.

Про політику окупаційної влади яскраво свідчить також звіт про стан української освіти й науки керівника створеної в Києві групи «Наука», доктора фон Франк'є, у якому він зазначає: “Жодна німецька служба не відчувала потреби в послугах вузів та інститутів гуманітарного профілю”. Відповідаючи на запитання місцевих науковців щодо відродження академічних осередків, німецький чиновник недвозначно пояснив, що це можливо лише в далекому майбутньому [6].

Уже з кінця літа 1942 р. відкриті за сприянням місцевих управ наукові установи, музеї та бібліотеки, під тиском місцевої окупаційної адміністрації закривалися, а більшість науковців опинилася без роботи. Значна частина українських істориків, які ще на початку окупації плекали надії щодо відродження власної держави та науки, переконалися в тому, що німецька окупаційна влада має зовсім інші плани щодо облаштування суспільного та культурного життя українців.

У таких умовах багато науковців змушені були виїхати за межі України, щоб продовжувати свою дослідницьку діяльність. Серед тих, хто виїхав в еміграцію, були О.Оглоблін, В.Шугаєвський, Н.Полонська-Василенко, П.Курінний, В.Козловська, С.Гаєвський, Л.Окиншевич, М.Карачківський, Н.Кордиш, В.Міяковський, К.Штепа, О.Повстенко.

Щоб показати діяльність науковців істориків, які працювали у Музеї-Архіві переходнової доби звернемося до конкретних особистостей, внесок яких в історичну науку є дуже важливим і цінується сучасним науковцями.

Серед колективу науковців важливе місце у планових дослідженнях займала Н.Полонська-Василенко, яка на початку 1941 р. керувала великим колективом істориків, археологів, мистецтвознавців, економістів, що готували “Історію м. Києва” у 4-х томах. У листопаді 1940 р. вона знову почала працювати на посаді професора в Київському державному університеті. З початком німецької окупації Києва 20 жовтня 1941 р. очолила Археологічний інститут, а з грудня того ж року і Київський центральний архів давніх актів (з травня 1942 р. він діяв на правах відділу Головного історичного архіву). У 1942 р. обіймала посаду співробітника Музею-Архіву переходнової доби м. Києва. Одними з найбільш відомих її робіт цього періоду є праці: «Занедбані і руйнація цивільних пам'яток у Києві за часів советської влади», «Київ в 1890-х рр. (за спогадами академіка М.П.Василенка)». У вересні 1943 р. Змушена була виїхати спочатку до Львова, потім за кордон. В еміграції досліджувала питання історії української Козаччини – «Палій та Мазепа» (1944-1949 рр.) [1, с.79-83].

Не менш важливою і цікавою є доля та наукова діяльність Олександра Оглобліна в період окупації Києва. Як уже зазначалося вище, у період німецької окупації 1942 року він працював директором Музею-Архіву переходнової доби, у якому збиралися документальні та усні свідчення про руйнування міських культурних пам'яток, був професором Київського університету [14, арк.2]. У 1943 р. в умовах тиску німецької адміністрації, не маючи змоги вільно працювати, щоб

реалізувати власні ідеї, О.Оглоблін виїхав спочатку до Львова, а в 1944 р. емігрував до Праги, де викладав в Українському Вільному Університеті. [2, с.112-114].

Творчий спадок О.П.Оглобліна на ниві економічної історії України нараховує майже 100 праць: монографій, підручників, статей, рецензій, лекційних курсів тощо. У них, поруч з дослідженням історії українського господарського розвитку, піднімаються питання методології, джерелознавства та історіографії економічної історії України. Але найважливішими, на нашу думку є монографії “Нариси історії української фабрики”, в яких розроблена концептуальна модель промислового розвитку України XVIII – першої половини XIX ст., “Нариси з історії капіталізму на Україні”, присвячені історії торгівлі в Україні XVIII – першої половини XIX ст. та цикл праць з історії розвитку різних галузей промисловості, переважно металургійної, на Правобережній Україні в хронологічних межах XVI-XIX ст. [17, с.29-30].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, діяльність істориків періоду окупації та тих, хто здійснював наукові дослідження в еміграції, є надзвичайно цінним внеском не лише в українську історіографію, а передусім у світову.

Українські вчені, зокрема ті, що опинилися в окупації, створювали й публікували енциклопедичні видання, вивчали, аналізували історію Київської Русі та Козаччини, спираючись на сучасні їм позиції, оскільки в довоєнний період ідеологічний тиск більшовиків не давав можливості об’єктивно висвітлювати події давно минулих літ. А головне – майже всі українські історики намагалися переосмислити радянський період в історії українського народу.

Музей-Архів переходової доби, справді став науковим осередком, де здійснювалися цікаві, актуальні для того часу дослідження. Документальний матеріал, зібраний його співробітниками дає можливість сучасним науковцям історикам глибше дослідити не лише період німецької окупації, але й історію України періоду 1917-1941 рр. Зокрема історична наука потребує дослідження діяльності таких закладів не лише у Києві, а й в інших містах України, що пережили німецьку окупацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белінська Н.О. Н.Д.Полонська-Василенко: життя та наукова діяльність // Історична наука на початку XXI ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи : матеріали 2 Всеукр. наук. студент. конф., 18-19 трав. 2006 р., м. Херсон / редкол.: В.М.Андрєєв (голов. ред.) та ін. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – С.79-83.
2. Верба І.В. Олександр Оглоблін: Життя та праця в Україні / В.Верба. – К. 1999. – С.112-114.
3. Верба І. Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 р.) / І.Верба // Укр. історик. – 1995. – №1/4. – С.87-89.
4. Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941-1943 рр.). [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/Journal/sid/15/14.pdf/>.
5. Гедз В. Там само.
6. Гедз В. Там само.
7. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.1. Арк.8.
8. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.1. Арк.8.
9. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.10. Арк.15.
10. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.2. Арк.2.
11. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.3. Арк.1.
12. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.3. Арк.18-27.
13. ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр.3. Арк.27.
14. ДАКО. Ф.2412. Оп.2. Спр.261. Арк.2.
15. Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). Ф.2412. Оп.1. Спр.2. Арк.1.
16. Дубровіна Л.А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського / Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. 1941-1964. – К.: НБУВ, 2003. – 357 с.; Дубровіна Л.А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943) / Л.А.Дубровіна, Н.І.Малолетова // Бібл. вісн. – 2001. – №3. – С.2-18; Дубровіна Л.А. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941-1943 рр.) / Л.А.Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів. – К., 2001. – №6(7), ч.2. – С.6-24.
17. Ідея автономності господарського комплексу України в історико-економічній концепції О.П.Оглобліна // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта-2002». – Том 4. Історія та соціологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. – С.29-30.
18. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні і перші повоєнні роки / М.В.Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С.3-26.
19. Листи Івана Крип’якевича до Олександра Оглобліна // Укр. історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1990. – №1/4. – С.18-21.

20. Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / Уклала Ольга Беляя. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. – К., 2002. – 102 с.
21. Там само. – С.7.
22. Ясь О.В. Історичні погляди Олександра Оглобліна: радянська доба (1919-1941 рр.). [Електронний ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/idvu/2008_18/15.pdf.